

הפוטנציאל הפוליטי של תנועת ההתחדשות היהודית

רון מרגולין

מבקרי תנועת ההתחדשות היהודית צודקים בטענתם שהלבשה של פוליטיקה פרוגרסיבית במלבושים דתיים לא תגביר את כוח המשיכה שלה בעיני ציבור דתי ומסורתי. אך לתנועה זו עשויה להיות תרומה פוליטית של ממש אם תדע להציע חלופה לרעיון המדינה היהודית, הנשען כיום על תפיסה גזעית-ביולוגית של היהדות, ותפתח מצע תרבותי יהודי שעולה בקנה אחד עם תפיסת עולם ליברלית, השוללת הענקת זכויות יתר ליהודים. תגובה למאמרו של אסף שרון על "אשליית השיבה אל המסורת"

מרץ 2019

אסף שרון מתמודד במאמרו "אשליית השיבה אל המסורת" (הזמן הזה, מרץ 2019) עם הטענה שהעלה הפילוסוף היהודי האמריקני מייקל וולצר ולפיה סילוק הדת מהספֶרה הציבורית הוא הגורם לתחיית הלאומנות. לפי גישתו של וולצר, מהפכות חילוניות קיצוניות, כמו זו שחוללו מייסדי המדינה בראשות דוד בן-גוריון, סופן שיביאו לריאקציה דתית מסורתנית ולאומנית.

במאמרו, שרון טוען שהמסקנה הפוליטית הנגזרת מהטענה הזאת – שיש לחזור למקורות הדת כדי לקדם סדר יום ליברלי, פעולה שאותה הוא מכנה "ניאו-מסורתיות" – אינה יכולה להיות תרופה לעליית הדת והלאומנות. לשיטתו, "הפנייה אל המסורת הדתית וראייתה כבסיס יעיל יותר לקידום ערכים פרוגרסיביים [...] שגויה תאורטית ומסוכנת פוליטית".

הסיבה לכך, הוא טוען, היא שרעיונות פרוגרסיביים אינם המשך טבעי ואותנטי של הדת בכלל ושל היהדות בפרט, והלבשתם במלבושים דתיים לא תגביר את כוח המשיכה שלהם בעיני הקהל המסורתי. מכיוון שכוח המשיכה של החיים הדתיים נמצא בעוצמה הרגשית הטמונה בערכים המוחלטים שהדת מציעה, כך לפי שרון, גרסאות ליברליות של הדת כלל לא ירשימו את מי שמחפשים תחושה "סמיכה" של משמעות והשתייכות. יתרה מזו, "בשאיפתה לקרוץ להמונים", הוא טוען, "הניאו-מסורתיות עוטה על עצמה מעטה מלאכותי של דתיות", ובסופו של דבר מרכינה את ראשה בפני התאולוגיה; מרגע שהזירה להכרעת סוגיות פוליטיות היא דתית, הפרויקט הליברלי הפסיד.

אבל מהלכו הבנוי לתלפיות של שרון לוקה בבסיסו בכשל מרכזי. אני מסכים איתו ששימוש מגויס בפרשנויות ליברליות הומניסטיות למקורות דתיים לא ישנה את עמדת ההמונים המחפשים נחמה במסורתיות כשלעצמה, אך מה שמניע את תנועת ההתחדשות היהודית אינו הרצון לקרב את ההמון אל ערכי הליברליזם, אלא הצורך בזהות תרבותית שתמלא את המושג "יהודי" בתוכן חיובי כלשהו. השאלה הגדולה שעימה מתמודדים אנשי ההתחדשות היהודית אינה מהי הדרך הנכונה להנחלת ערכים פרוגרסיביים בציבור, אלא מהן הדרכים הטובות יותר להתמודדות עם המשימה המורכבת של עיצוב זהות יהודית תרבותית אלטרנטיבית, ומתן מענה לצורך של רבים בציבור החילוני היהודי בקשר לא סמכותני ולא הלכתי עם מקורות היהדות. אין לכרוך יחד צורך זה, שנותר ללא מענה, עם כמיהתם של המונים בישראל לתפיסות רבניות שוביניסטיות. הוא ביטוי לרצונם של רבים בציבור היהודי החילוני המבקשים להתגבר על הנתק העמוק שבין זהותם היהודית ובין עולם הערכים שלהם.

לתנועת ההתחדשות היהודית אכן עשויה להיות תרומה פוליטית. אם יהדותה של המדינה ויהדותם של אזרחיה היא יהדות ביולוגית-גנטית בלבד, הנקבעת על פי מוצא משפחתי יהודי ותו לא, הרי כל מי שאינו משתייך למוצא זה מצוי מראש בעמדת נחיתות. מתברר כי רעיון המדינה היהודית, שרוב הציבור החילוני היהודי תומך בו, עומד בסתירה לערכי היסוד ההומניסטיים והליברליים שרבים מקרב הציבור דוגלים גם בהם. הגדרה אתנית זו של יהודיותה של מדינת ישראל מזמנת תפיסות עולם גזעניות לא פחות, וכנראה אף יותר, מביטויים גזעניים נידחים במסורת חז"ל כמו "טוב שבגויים הרוג". תנועת ההתחדשות היהודית תוכל לספק מצע תרבותי ליהודיותה של המדינה באמצעות יסודות יהודיים שהחלתם אוניברסלית ושעולים בקנה אחד עם תפיסת עולם ליברלית, השוללת הענקת זכויות יתר ליהודים.

אם כן, הצורך בזהות יהודית שתהיה אלטרנטיבית לזו הרבנית ההלכתית או לזו הרזה, האתנית-ביולוגית, הוא צורך מוצדק וראוי שאין לזלזל בו. פליטות הפה של יאיר לפיד על כתבי הרב קוק, שאותן מביא שרון כעדות לשטחיות הפרויקט הזה, משקפות יותר מכול את בורותו של לפיד, ואינן יכולות לבטל את הצורך בתפיסה יהודית הומניסטית חלופית.

שרון טוען שמעצבי התפיסה הגורסת כי היהדות היא תרבות מעוניינים להשפיע על ההמונים המסורתיים והדתיים ולחדור לתוך עולמם המסורתי באמצעות הלבשתם של ערכים אוניברסליים ליברליים-דמוקרטיים בלבוש מסורתי; אך טענתו זו מטעה. לפי שרון, דרך פעולה זו רק תוביל לחיזוק המחנה הדתי-מסורתי-לאומני והאנטי-דמוקרטי. אלא שהמהלך ההומניסטי נועד בראש וראשונה ליצור זהות יהודית למבקשים אותה, ולא להמיר את דתם של המאמינים השמרניים. קבוצת ההתייחסות הטבעית של אנשי ההתחדשות היהודית - בין שחצו גבולות ועברו מהעולם המסורתי לעולם החופשי, כמו אחד העם וביאליק בזמנם, ובין שנולדו לתוך עולם מחולן - היא החברה החופשית המחולנת, שאינה סרה למהות ההלכה היהודית האורתודוקסית, ועליה ברצונם להשפיע.

גם הטענה כי אימוץ השיח היהודי-דתי כובל את אנשי ההתחדשות היהודית לשיח סמכותני אינה נכונה. הם אינם מכפיפים את עצמם למרות ההלכה ואינם מחפשים סמכות חיצונית חד-משמעית כמו זו הרבנית. יתרה מזו, רבים מבוגרי ישיבות ההסדר מוצאים בתנועה זו מענה לצורך שלהם בחוויה קיומית אישית. עמדה זו מייתרת את הוויכוחים הישנים על קיומו החיצוני של האל, ומתמקדת במשמעות הפנימית האישית של היסוד החווייתי ובחיזוק החוויה הקיומית הרצונית של היחידים, בניגוד לתפיסה הציווית הרבנית, המושתתת על החצנה דתית.

הגישה שנוקטים רוב העוסקים בהתחדשות היהדות, לפחות מאז ראשית המאה העשרים, מניחה שיש להדגיש בפני המתעניינים בנושא - למשל המתחנכים במוסדות החינוך הממלכתיים והציבור הבוגר המגלה עניין חופשי לא סמכותי במקורות היהדות - את אותם מקורות שיכולים להתקבל על דעתם באופן טבעי, ללא קונפליקט בלתי נסבל עם ערכיהם. למשל, מן הראוי להרחיב את המודעות לפיתוחה של השכבה הדקה-יחסית של צווי המוסר המקראיים ברבים ממקורות היהדות שלאחר חתימת המקרא, או להדגיש את השימוש הרחב של חז"ל בפסוק "כי גרים הייתם בארץ מצרים" לעומת פיתוחם של יסודות שוביניסטיים סותרים בתוך אותם מקורות תלמודיים.

שרון טוען שהמוטיבים הסובלניים הקיימים בדת "מעוגנים בתוך מכלול שעל פי רוב לא רק רחוק מהעקרונות הללו, אלא אף מנוגד להם", ולדעתו אין פירוש שיכול למחוק את היסודות השוביניסטיים של היהדות. אך, כאמור לעיל, ההתחדשות היהודית אינה מתיימרת להיות ממשיכתה של יהדות ליברלית אותנטית מדומיינת אלא לעצב זהות יהודית שמקיימת רצף חלקי בלבד עם מקורות העבר, במטרה לבסס את הזהות היהודית התרבותית לא רק על שייכות ביולוגית למשפחות ממוצא יהודי. לכן הגישה התרבותית מרשה לעצמה במודע ובגלוי לדחוק לשוליים את אותם יסודות המצויים במקורות היהדות שסותרים ערכים מוסריים והומניסטיים, כמו אי-שוויון, שוביניזם ואי-צדק מגדרי וכיוצא באלה, או לחלופין להציגם מתוך ביקורת חריפה.

מקורות היהדות, מן המקרא ועד העת החדשה, אינם מערכת פילוסופית קוהרנטית. חשיבה ביקורתית מעלה בקלות סתירות פנימיות רבות שהמסורת היהודית ארוכת השנים נמנעה בדרך כלל מלהכריע ביניהן. דוגמה מאלפת היא היחס למינים בסיפור הבריאה. שהרי העיקרון "ויברא אלהים את האדם בצלם אלהים ברא אותו זכר ונקבה ברא אותם" (בראשית א, כז) אינו עולה בקנה אחד עם סיפור בריאת חוה מצלעו של אדם בפרק שלאחר מכן. עם זאת, היהדות ההומניסטית הכריעה שבריאת האדם בצלם אלוהים היא עקרון יסוד של היהדות. מקורות היהדות כוללים כמובן מספר לא מבוטל של חוקים ועקרונות העומדים בסתירה להנחה זו, אך לדעת בן עזאי זהו הכלל הגדול בתורה, גדול אף מן הכלל "ואהבת לרעך כמוך". גישה הומניסטית זו משותפת לחוגים יהודיים מודרניים שונים. נמנים עימם מעצבי החשיבה היהודית המוסרית של התנועה הרפורמית במאה התשע-עשרה, מגבשי תפיסת היהדות כתרבות במאה העשרים, ואף אישים עצמאיים כאהרן דוד גורדון ומרטין בובר.

אני שותף לדאגה של שרון מסכנת היבלעותם של העוסקים בהתחדשות יהודית בתוך השיח הכוחני הגואה של בתי המדרש הדתיים-לאומניים בישראל. אולם אין לשכוח שמקורותיו של שיח זה הם לא רק מאמרי חז"ל בעלי אופי גזעני, אלא גם יסודות גזעניים וטוטליטריים המצויים בשורשיה של המחשבה האירופית המודרנית, ושחלקם אף הזינו את מחשבת הציונות. תרומתו של הגל, אולי גדול הפילוסופים של המדינה המודרנית, לקטסטרופות של המאה העשרים עולה על אלו של סך כל משפטי חז"ל השוביניסטיים. ראו למשל את דבריו הנודעים לקראת סוף ספרו **קווי יסוד לפילוסופיה של המשפט**: "אומות מתורבתות מתייחסות אל אומות אחרות, המפגרות אחריהן במומנטים העצמותיים של המדינה, כאל ברברים [...] הם מודעים לכך שזכותן של האומות האחרות אינה שווה לזו שלהם ולכן רואים בעצמאותם [של האחרים] משהו פורמלי ומתייחסים אליה בהתאם" (פסקה 351).

למעשה, קריאה למלחמת חורמה ביהדות, האופיינית להולכים בעקבות ברדיצ'בסקי ובמידה רבה מזכירה גם את המהלך של שרון, מעולם לא הניבה תוצאות טובות יותר מן המהלכים שהתפתחו בבית מדרשם של שני "חוזרים בשאלה" אחרים, אחד העם וביאליק, שקראו לעיצוב סלקטיבי של מקורות היהדות ולא לרוויזיה

מוחלטת נוסח שינוי הערכים של ברדיצ'בסקי.

הגישה התרבותית הממשיכה את דרכם של אחד העם וביאליק, על אף הפגמים בשיטתם, מציעה אלטרנטיבה לשתי הדיכטומיות הפשטניות - יהדות אורתודוקסית, המקבלת ללא עוררין של ממש את היסודות השוביניסטיים שבמקורות היהדות, ולעומתה שלילת הדת בכלל והיהדות בפרט על שום שיש בה יסודות שכאלה. ברור שלנוכח אלף וחמש מאות שנות יהדות רבנית ניסיונות בני מאה שנה ליצירת זהות יהודית הם ראשוניים ומוגבלים, אולם חוששני שהמתנגדים לדרך הביניים, כמו שרון, גם אם בלא משים - מבטיחים לנו שבעתיד הדגם היהודי היחיד שייוותר על כנו הוא הדגם הרבני הרואה בסמכות העבר הרבנית אילוץ קשיח שאין לשנותו, דגם שאינו מייחס חשיבות לערכים הומניסטיים.

לסיום, עלינו לזכור שבמידה רבה מדובר בוויכוח בין שותפים לדרך החולקים שאיפה משותפת להצבת חלופה לתפיסה ההלכתית הרבנית. ברדיצ'בסקי הקדיש שנות יצירה רבות לעיסוק במקרא ובמקורות חסידות ולאיסוף אגדות חז"ל, ועיקר עבודתו הספרותית הייתה כרוכה בקריאה ובעיצוב מחדש של אותם מקורות. אוסף האגדות של ברדיצ'בסקי וספר האגדה של ביאליק הם שני מפעלים ראשוניים והמלאכה עוד רבה. במצב כיום, גם באסופות של השניים חומרים רבים אינם משמעותיים לצעירים וצעירות בני ימינו, שהרי רוב ערכי היסוד של החברה שאנו חיים בה שונים מהותית מערכי היסוד שבבסיסם של מקורות היהדות. מעמד הכסף בחברה שלנו, הגלובליזציה והאוניברסליזם שחווים מי שחיים בעולם ממוחשב חזקים אלף מונים מכל ערכי המסורת היהודית. אם יש טעם בעיצובה של זהות יהודית פרטיקולרית, הוא רק משום שלמרות הכול מבצבים מבין דפיה יסודות אלטרנטיביים כמו אהבת הזולת ושוויון ערך חיי האדם.

פרופ' רון מרגולין מלמד וחוקר הגות יהודית מודרנית בחוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד באוניברסיטת תל אביב ומשמש ראש תוכנית "אופקים" להכשרת סטודנטים מצטיינים להוראת יהדות כתרבות.

מאמרו של אסף שרון:

אשליית השיבה אל המסורת

מאמר תגובה לאסף שרון מאת יותם יזרעאלי:

נגד תפיסת האותנטיות הליברלית-חרדית

מאמר תגובה לאסף שרון מאת אלי אושרוב:
שתיקתו של הליברליזם היהודי (פורסם באתר "העוקץ")